

цінних видань. Прикладом є журнал «Основа» (Санкт-Петербург, 1861–1862 рр.), «Ukrainische Rundschau» (Відень, початок ХХ ст.), «Місіонар в Бразилії» (Прудентополіс, початок ХХ ст.), доволі повні комплекти таборових видань перемішених осіб у Німеччині, численні Вістники, Бюлетені, Записки українських інституцій тощо.

До кожного опису журналу чи газети включено заголовок, підзаголовок або видавців, якщо підзаголовку немає, початковий рік чи роки видання, місце і періодичність видання, перелік примірників, наявних у фонді бібліотеки. Видання НТШ, АН УРСР, деяких українських інституцій описані під назвою установ.

У програмі багатокультурності уряд Канади створює сприятливі умови для розвитку й збереження культурних надбань численних етнічних груп, і української зокрема. Рада університетських бібліотекарів в Онтаріо здійснила мікрофільмування етнічних газет в Онтаріо, в яких яскраво відображений вклад істориків, соціологів, письменників, студентів, політиків громадських діячів етнічних груп у розвиток провінції. Цей проект передбачив і видання бібліографії етнічних газет «видаваних в Онтаріо».

22–24 травня 1974 року у Ванкувері відбулася Перша Всеканадська конференція в справах національної бібліографії Канади, яку влаштували Департамент державного секретаріату в Оттаві, Канадська рада й Асоціація бібліотекарів бібліотек Канади. У цій конференції взяли участь українські бібліографи й бібліотекарі: С. Рушак з Оттави, І. Бортняк з Сент-Катерінсу, проф. Я. Рудницький з Вінніпегу, д-р М. Гуцуляк і Ф. Богдан з Ванкуверу. Доповідь про національну бібліографію інших етнічних груп у Канаді на першій пленарній сесії конференції виголосив Я. Рудницький.

У своїй доповіді він наголосив, що зареєстрована протягом двадцяти років бібліографічна база даних україномовних видань Канади є невід’ємною складовою українського бібліографічного репертуару.

УДК 655.4/.5:030(477)

Наталія Черниш,

доцент. Української академії друкарства,
канд. філолог. наук

**ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ ХХ ст.
(До 55-ї річниці створення Головної редакції УРЕ)**

Викладено відомості, що показують становлення і розвиток українського енциклопедичного книговидання у ХХ ст. Проаналізовані тогочасні збірники енциклопедичного характеру (зокрема, «Украинский вопрос», «Украинский народ в его прошлом и настоящем», «Handbuch der Ukraine») та фундаментальні праці науково-довідкового змісту (наприклад, «Українська Загальна енциклопедія», «Енциклопедія українознавства»). Висвітлено маловідому діяльність створеної у Всеукраїнській Академії наук Комісії для складання «Енциклопедичного словника», а також нові факти, пов’язані з підготовкою УРЕ (1930–1934 рр.). Проаналізовані здобутки і проблеми видавців українських універсальних енциклопедій та інших національних довідників другої половини ХХ ст. Наголошено на важливості неупередженого вивчення та глибокого осмислення досвіду попередників у контексті підготовки нової української універсальної енциклопедії.

Ключові слова: енциклопедична справа, словник, загальна енциклопедія, республіканська енциклопедія.

Висвітлювати заповітну мрію кожної цивілізованої, висококультурної, освіченої нації – створити фундаментальну енциклопедичну працю, яка б акумулювала як здобутки світової цивілізації, так і національні досягнення, – Україні вдалося лише в середині ХХ ст. Справді, довести, що не через наукову обмеженість чи низький культурний рівень українців, а виключно внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин енциклопедії стали складовою національної науки і культури порівняно пізно, виявилось непростим.

Історичний шлях української енциклопедичної справи в ХІХ – першій половині ХХ ст. був суперечливим, оскільки енциклопедії створювали й видавали в умовах утисків, численних заборон і штучних перепон. У ХІХ ст. – а це час бурхливого розвитку енциклопедичного книговидання

в Європі та Америці, появи авторитетних довідників «Британіки», «Брокгауза», «Американи», «Ларусса» та ін. – українське культурне життя перебувало у складних суспільно-політичних обставинах, коли практично неможливо було проводити належну наукову роботу по накопиченню відомостей, необхідних для створення енциклопедій. Попри це дослідники України – етнографи, філологи, історики продовжували збирати та опрацьовувати матеріали, в міру можливостей публікуючи результати. Так з'являються праці П. Куліша, передусім його відомі «Записки о Южной Руси» (в двох томах, 1856–1857 рр.), численні наукові твори М. Костомарова, публікації історичних і фольклорних пам'яток у збірниках М. Максимовича, І. Срезневського, А. Метлинського. На початку 60-х років XIX ст. у журналі «Основа» було вміщено чимало матеріалів з українознавства, які мали виняткове наукове значення.

Антиукраїнська політика царату особливо яскраво виявилась у другій половині XIX ст., коли цензурні утиски – сумнозвісні Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази – взагалі унеможливили видання навчальної та довідкової літератури українською мовою. Заборона українських видань на сході України призвела до перенесення центру книговидавничої справи в Галичину, де активізуються збирання відомостей і публікація наукових праць із різноманітних ділянок українознавства, передусім у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка («Записках НТШ», «Літературно-науковому віснику», «Етнографічному збірнику» та ін.). На центральних і східних українських землях у другій половині XIX ст. оригінальні українознавчі матеріали публікує переважно часопис «Киевская старина», що видається з 1882 р. У капітальній праці за редакцією П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (7 т., 1872–1878 рр.), підготовленій за участю таких відомих учених, як М. Костомаров, В. Антонович та ін., викладені відомості широкого, справді енциклопедичного змісту (зокрема, про побут, мову українського народу, юридичні закони, історичне минуле).

На кінець XIX ст. припадають перші спроби енциклопедичного охоплення знань про Україну в працях вітчизняних учених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях. Ідеться, зокрема, про статтю «Україна», написану М. Драгомановим для «Lexique de la geographic» Е. Реклю, українознавчі матеріали Ф. Вовка, вміщені в «La Grand Encyclopedic», низку дописів Ф. Вовка та І. Франка в чеському «Ott Slovník Nacny» Й. Коржана. Характер довідника мали також деякі томи краєзнавчого

збірника «Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild», наприклад, т. 12 «Галичина» і т. 13 «Буковина», які подавали ґрунтовні статті відомих західноукраїнських науковців І. Шараневича, О. Огоновського, І. Верхратського, О. Барвінського з географії, історії, літератури, етнографії регіону.

Українознавчі дописи вміщено й у поважних польських енциклопедіях початку XX ст., передусім у «Encyclopedia polska», підготовленій і видрукованій Польською Академією наук у Кракові в 1909–1910 рр. Доволі широко (хоча й до деякої міри упереджено) висвітлювалось українське життя в «Энциклопедическом словаре» Ф. А. Брокгауза та І. Ефрона, де свої кращі статті опублікували І. Франко, І. Лучицький, М. Сумцов, М. Житецький, А. Кримський, В. Науменко, та в «Энциклопедическом словаре» братів О. та І. Гранат, з яким співпрацювали М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко.

Усі ці чинники готували ґрунт для створення авторитетної науково-довідкової праці українознавчого змісту, спроби видання якої в першій половині XX ст. хоч і здійснювались неодноразово, однак мали різний характер. Дослідники приділяють головну увагу енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», започаткованій у Петербурзі в 1914 р.¹ До її редколегії увійшли М. Грушевський, О. Шахматов, А. Кримський, Ф. Корш, М. Туган-Барановський, М. Єфименко, Ф. Вовк та інші відомі українські вчені. Вони уклали план видання, маючи на меті в систематизованому порядку подати читачеві найсуттєвіші відомості про історію, географію, культуру, господарство України.

До першого тому увійшли дві праці М. Грушевського «История украинского народа» та «Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения»². Другий том склали різноматичні матеріали – «Очерк географии Украины» С. Рудницького, «Статистика украинского населения Европейской России» А. Русова, «Галиция» і «Буковина» В. Охримовича, «Угорская Русь» С. Томашевського, «Антропологические особенности украинского народа» та «Этнографические особенности украинского народа» О. Волкова (Ф. Вовка), «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» О. Шахматова та ін.

Загалом зміст цих двох томів (бурхливі події 1917 р. не дали змоги видавцям видрукувати третій і четвертий томи, матеріали до яких були повністю підготовлені) переконливо свідчить, що енциклопедичний

довідник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» – справді національна енциклопедія, призначена для широкого кола читачів України.

Менш відомий факт пов'язаний з випуском збірника «Украинский вопрос», що вперше побачив світ у Москві на початку 1914 р. та був підготовлений колективом редакції національного за духом часопису «Украинская жизнь». Науковці не розглядають цей збірник у контексті становлення національної енциклопедичної справи³, обмежуючись констатацією його суспільно-політичного значення, хоча вміщені тут публікації за глибиною охоплення проблем, цінністю фактичних відомостей, логічністю їх викладу дають підстави для висновку про відповідність видання науково-методичним вимогам тогочасної енциклопедичної практики.

Ця невелика за обсягом книга (133 с.) мала на меті задовольнити потреби громадськості, не лише виклавши, відповідно до назв основних розділів, «основні елементи національної ідеї», «національні надбання українського народу», «ставлення російської державності та громадськості до українства», а й показавши «український національний рух у минулому і теперішньому як прояв національного самовизначення», змалювавши «українське питання на фоні світових подій останнього часу»⁴. Збірник отримав широкий громадський і суспільний резонанс, його двічі (у 1915 та 1917 р. з доповненнями, зумовленими тогочасними історичними подіями) перевидавали.

Редакція часопису «Украинская жизнь» у 1915 р. підготувала й інший збірник – «Галичина, Буковина, Угорская Русь» (обсяг 226 с., перевидано з незначними доповненнями у 1916 р.)⁵. Він вміщував маловідомі факти й усебічно, з характерною для енциклопедій повнотою висвітлював минуле і сучасне національного життя цього самобутнього українського регіону. Особливу увагу приділено національному та літературному рухам XIX ст., адміністративному устрою, проблемам політичного й культурного життя, господарським і церковним стосункам. Читач збірника переконувався, що насамперед на галицькому ґрунті національна ідея, національний дух досягли найвищого розвитку, об'єднали кращі культурні та громадські сили тогочасної України. Загалом збірники, видані редакцією часопису «Украинская жизнь», відіграли важливу роль не лише в громадсько-політичному житті початку XX ст., а й у формуванні засад національної енциклопедичної справи.

Подальші бурхливі історичні події (Перша світова війна, зміна

державного устрою та влади, розгортання визвольних змагань на українських землях) відтермінували роботу науковців і видавців над енциклопедичними працями, хоча ця проблема не втрачала актуальності та значення. У лихолітті воєнного та повоєнного часу майже непоміченими залишилися намагання викласти відомості про Україну в довідниках, надрукованих за кордоном. Зокрема, в 1919 р. у Берні побачила світ невелика за обсягом книга «L'Ukraine», а ще пізніше, у 1921р. у Стокгольмі за редакцією відомого шведського українця А. Єнзена за сприяння українських наукових кіл вийшла друком своєрідна шведська «енциклопедія українознавства» – «Ukraina». Обидва видання, так само, як і праця О. Барвінського «Die Ukraine» того ж періоду, доволі широко, з притаманною енциклопедіям повнотою викладали фактичні відомості з різних сфер національного українського життя. З. Кузеля у короткому огляді «Дотеперішні українські енциклопедії»⁶ наводить ще декілька маловідомих фактів. Зокрема, через брак коштів було припинено створення «Української енциклопедії», розпочате письменником Б. Лепким у друкарні Л. Шарфе (м. Вецляр) під час перебування в Німеччині у 1924 р.

Певну роботу з підготовки енциклопедій виконував також Український науковий інститут у Берліні. Лексиконова комісія на чолі з З. Кузелею та Д. Дорошенком співпрацювала з німецькими видавцями, зокрема, з представниками таких відомих осередків, як фірми «Ф. А. Брокгауз», «Майєр», «Гердер». Члени комісії запропонували для вміщення в цих довідниках низку енциклопедичних статей з українознавства. У 1930 р. науковці інституту випустили енциклопедичну збірку «Das gestige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Ausland» (головний редактор – В. Залозецький), розпочали збір матеріалів до довідника «Ukraine, Land der Zukunft» (він побачив світ у 1939 р.).

Однак ці та інші спроби об'єднати в одному виданні весь українознавчий матеріал через незначні накладки довідників не були відомі широкому загалу тогочасних (та й, зрештою, і сучасних) читачів.

Певні зрушення в енциклопедичній справі відбувалися і на теренах Радянської України. Після завершення громадянської війни при Всеукраїнській академії наук було створено спеціальну комісію для розробки універсального енциклопедичного довідника у 25 томах. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням М. Стебницького та за активної участі авторитетних представників інших відділів академії: А. Кримського (від

історико-філологічного відділу), В. Липського (від фізично-математичного відділу), М. Василенка (від соціально-економічного відділу). У комісії працювали досвідчені науковці-редактори, кожен із яких вів певний напрям: філософію – проф. О. Гіляров; соціальні науки – проф. В. Синайський; економічні науки – акад. Р. Орженцький; філологію – акад. А. Кримський; літературу – акад. А. Лобода; фізично-математичні науки – акад. В. Плотников; геологію – акад. П. Тутковський; біологію – акад. О. Фомін; прикладні науки – проф. О. Котельников; медицину – проф. О. Сонкевич; мистецтво – акад. Ф. Шмідт; історію – акад. М. Василенко; географію – професори В. Кістяківський та М. Лучицький⁷. Загалом «Енциклопедичний словник» його укладачі задумали як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, призначений для широкого кола читачів. До його змісту мали увійти статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства. Члени комісії працювали досить наполегливо, підготувавши чималий обсяг матеріалів, розрахований майже на два томи. Першочергово планували випустити том «Україна», головним редактором якого став С. Єфремов.

Однак уже в 1922–1923 рр. фінансове становище комісії суттєво погіршилось. Навесні 1924 р. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» фактично припинила діяльність (як з економічних, так і з політичних причин), хоча офіційно існувала до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до новоствореної редакції Української Радянської енциклопедії⁸.

Незаперечно, що енциклопедія є своєрідним свідченням духовної зрілості нації і створюється на етапі її найвищого злету, збігаючись у часі з помітною активізацією суспільного життя. Таким періодом для України та українського народу став кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст., коли завдяки зусиллям когорти свідомих українців під тиском внутрішніх обставин більшовицька верхівка змушена була йти на суттєві поступки у питаннях національного життя. З процесом українізації відбулися помітні зрушення у піднесенні культурно-освітнього рівня населення – успіхи на терені ліквідації неписьменності, розширення мережі культурно-освітніх закладів, зростання потреби у відомостях про свою культуру, історію, видатних діячів. І хоча суспільно-політичне життя в Україні аж ніяк не було однозначним, все ж науковці, видавці, громадськість скористалися відносно сприятливими обставинами для відновлення і подальшого розгортання роботи зі створення та видання української енциклопедії⁹.

У листопаді 1929 р. Президія Всеукраїнської академії наук запропонувала своїм відділам подати пропозиції щодо змісту, структури й обсягу майбутньої Української Радянської Енциклопедії, рішення про підготовку якої ухвалив ще Х з'їзд КП(б) України в Харкові 1927 р. Відповідно до прийнятих з'їздом постанов було сформовано редакційну колегію УРЕ з 10 осіб на чолі з М. Скрипником, окреме редакційне бюро, а також 13 науково-видавничих відділів – природознавства; технічних наук; техніки; географії; економіки; історії; літератури, мови і мистецтв; радянського будівництва; права; освіти і педагогіки; філософії; військової справи. Враховуючи змістові особливості УРЕ, окрім спеціалізованих, було створено також відділ національного питання з метою надати виданню національного характеру (певна річ, у «дозволені» радянської ідеологією межах).

Початково видання нової енциклопедії планували здійснити у 50 томах накладом 30 тис. примірників та завершити вже у вересні 1939 р. Організаційні проблеми та принципи негаразди (передусім тотальний контроль за всіма видавничими справами, що його здійснювали партійні органи, численні перехресні перевірки попередньо підготовлених науковцями матеріалів, а також відсутність належного науково-методичного досвіду) позначилися на термінах опрацювання статей навіть першого тому, випуск якого було відтерміновано до березня 1932 р. Реалії роботи видавничого осередку вплинули і на зміни загального обсягу енциклопедії: його було скорочено до 40 томів, хоча до 30 друкованих аркушів зріс обсяг кожного тому, а також наклад – до 35 тис. примірників¹⁰.

Колектив УРЕ надзвичайно наполегливо працював над розв'язанням нагальних організаційних і науково-методичних завдань, що зазвичай постають перед видавцями універсальних енциклопедій. Передусім ідеться про формування словника. Було ухвалено, що майже 50 % майбутніх статей складатимуть терміни, запозичені з тогочасних радянських та найвідоміших зарубіжних енциклопедій (БСЭ, «Энциклопедического словаря» Ф. А. Брокгауза та І. Ефрона, МСЭ, «Великого Брокгауза» та ін.); інші цінні матеріали у вигляді карток надійшли з комісії Всеукраїнської академії наук (згаданої вище Комісії для складання «Енциклопедичного словника», а також Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України). Наукові редактори УРЕ підготували необхідні для результативної роботи методичні матеріали – «Інструкцію для авторів, редакторів відділів» (проф. В. Шостенко), «Реєстр скорочень та символів, бібліографічних стандартів» (проф. Л. Кленович).

Про поточні редакційні справи громадськість оперативно інформувала «Бюлетень УРЕ», який видавали в Харкові у 1931–1932 рр. (світ побачили лише три випуски).

За час діяльності енциклопедичного осередку до організаційно-творчої роботи, складання словників, написання та редакційного опрацювання статей були залучені провідні науково-дослідні установи, творчі організації України, відомі й авторитетні діячі національної науки та культури: О. Бадан, Ю. Бачинський, О. Білецький, О. Богомолець, Олекса Десняк (Руденко), Д. Заболотний, П. Козицький, О. Корчак-Чепурківський, Лесь Курбас, І. Микитенко, О. Палладін, С. Пилипенко, С. Рудницький, І. Соколянський, П. Тутковський, В. Юринець, М. Яворський. За копіткою повсякденною працею стояв головний редактор УРЕ М. Скрипник – один із визначних лідерів українства ХХ ст., непересічна, обдарована особистість, справжній патріот України. Свою принципову позицію як головного редактора щодо тематичного спрямування і змістового наповнення видання М. Скрипник виклав на засіданні редакційного бюро УРЕ 4 грудня 1930 р.: «Це буде перша українська, перша велика і перша радянська енциклопедія. Треба зробити цю енциклопедію знярядям обслуговування цілої культури нашої, ... у тім і в справі українки»¹¹. Паралельно з підготовкою універсальної енциклопедії здійснювалися і науково-методичні заходи з укладання короткого однотомного енциклопедичного словника, який видавці розглядали як цілком самостійне, окреме видання.

Робота редакційно-видавничого колективу УРЕ весь час перебувала під суворим контролем ЦК КП(б) України. Починаючи з середини 1933 р., діяльність енциклопедистів неодноразово зазнавала критики, в світлі якої підготовлені до друку статті вилучали з видання або повертали на доопрацювання. Редакторів, авторів матеріалів необґрунтовано звинувачували в націоналізмі, часто-густо підкреслювали «недостатній» ідеологічний, науковий рівень матеріалів, виявляли «хибні» політичні акценти. Наведемо лише один приклад: статтю, присвячену Х. Алчевській, повертали на доопрацювання та додаткове рецензування дев'ять (!) разів, після чого вирішено «не давати» про неї жодних відомостей¹².

У червні 1933 р. Політбюро ЦК КП(б) України, розглянувши питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедій та словників», констатувало (мовою оригіналу): «Издательство УРЭ работало совершенно неудовлетворительно, истратив за 3,5 года своего существования 1,5 млн и не издал ни одного тома»¹³, а у вересні того ж року, повернувшись

до аналізу стану справ в українському енциклопедичному книговидаванні, висловилося ще гостріше: «ЦК КП (б) України констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву Х з'їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання»¹⁴.

Не витримавши цькування, не в змозі протистояти безпідставним, надуманим звинуваченням щодо «націонал-ухильництва», «браку більшовицької пильності» та зв'язків з «буржуазно-націоналістичними елементами», на початку червня 1933 р. пішов з життя головний редактор УРЕ М. Скрипник. На підставі брехливих наклепів, сфабрикованих справ каральні органи заарештували, а згодом розстріляли професора О. Бадана (Яворенка) (завідуючого сектором чужомовних словників УРЕ в 1930–1933 рр.), професора, члена-кореспондента АН УРСР М. Орлова (редактора підвідділу точних наук у 1931–1933 рр.), професора, публіциста і перекладача А. Річицького (заступника головного редактора в 1930–1933 рр.). Пізніше, у 1938 р., розстріляли академіка АН УРСР В. Затонського, який після смерті М. Скрипника обійняв посаду головного редактора видання. Багатьох інших працівників УРЕ було несправедливо засуджено й заслано до виправно-трудова таборів¹⁵.

На початку листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б) України ухвалило постанову, в якій остаточно було вирішено долю УРЕ: «У зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад співробітників УРЕ, – на рік припинити роботу по випуску томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомпросу»¹⁶. Надходила пора «розстріляного відродження», коли в центрі й на місцях згорталася українізація, активізувались ганебні фальсифіковані кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», наростала нетерпимість до інакомислення. На тлі тогочасних суспільно-політичних реалій українського життя наприкінці 1934 р. роботу зі створення та видання УРЕ було припинено, редакцію ліквідовано. Зникли й досі не знайдені численні важливі документи: матеріали першого тому новоствореної енциклопедії¹⁷, підготовлені до друку редакційні статті інших томів, архівні документи, картотеки, фотоілюстрації, «Бюлетені УРЕ», рекламно-інформаційні видання, фактично все, дотичне до діяльності видавничого осередку.

Не залишилась осторонь створення енциклопедії і громадськість

Західної України, яка в 20–30-х роках ХХ ст. входила до складу Польщі. Цей час узагалі характеризується поступом книжкової справи, що засвідчує передусім видавничу діяльність І. Тиктора¹⁸ та Я. Оренштайна¹⁹. Свідома галицька інтелігенція підтримала ідею підготовки і випуску загальної (інакше кажучи – універсальної) енциклопедії, висловлену журналістом В. Микитчуком. У 1928 р. він звернувся до голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка К. Студинського з пропозицією взяти участь у виданні енциклопедії та залучити до роботи науковців різноманітних секцій і комісій, але не отримав позитивної відповіді. Тоді ж В. Микитчук розпочав переговори з діячами товариства «Просвіта», зокрема, з очільником осередку М. Галушинським, сподіваючись на співпрацю. Просвітянам ідея видання «книги про все» була близькою, вони схвалили цю ініціативу, однак утілити в життя проект В. Микитчука відмовились через фінансові труднощі осередку. Не шукаючи більше підтримки та взаєморозуміння інших культурних чи просвітницьких товариств, В. Микитчук сам береться за розв'язання всіх організаційно-фінансових і видавничих проблем підготовки довідника, зокрема, запрошує І. Раковського – визначного українського вченого, авторитетного громадського діяча – очолити редакційну колегію майбутньої енциклопедії²⁰.

На початок 1930р. переважно завдяки зусиллям І. Раковського був сформований дієвий склад видавничого колективу «Української Загальної енциклопедії», до якого увійшли майже 60 науковців, що відповідали за опрацювання певних розділів чи найбільших за обсягом статей. Серед них – В. Кубійович, Б. Лепкий, Д. Антонович, М. Рудницький, Ф. Колесса, М. Возняк, А. Крушельницький, З. Кузеля, С. Людкевич, І. Свенціцький, К. Студинський, П. Франко, Я. Чикаленко, В. Щурат та ін. У цей же час І. Раковський залучає до складу редколегії кваліфікованих фахівців – В. Дорошенка (мовний редактор), М. Рудницького (технічний редактор), І. Бедрила (секретар). Трохи пізніше, вже при підготовці третього тому енциклопедії було запрошено також В. Сімовича, чия праця у видавничому колективі виявилась надзвичайно плідною та продуктивною, насамперед при укладанні гасла «Україна».

Відомі науковці готували до друку матеріали довідника, працювали над статтями, а І. Раковський координував й спрямовував діяльність усіх залучених до справи. Саме він виступив у авторитетній львівській газеті «Діло» з програмною статтею «Якою буде наша енциклопедія?»²¹, що не лише оприлюднила ідею та розкрила зміст нового довідника, а й закликала

галицьку громадськість до його фінансування. На жаль, праця видавничого колективу не була злагодженою: час від часу виникали конфлікти між членами комітету, було чимало організаційних неузгодженостей та прикрих непорозумінь, зумовлених переважно доволі нечіткими уявленнями про науково-методичні засади випуску енциклопедій у більшості авторів²².

Попри всі труднощі видання «Української Загальної енциклопедії» було завершено на початку 1935 р. і стало загальноновизнаним внеском у національну культуру, хоча порівняно незначний обсяг довідника та його читацька адреса все ж не давали змоги створити досконалу працю. «Українська Загальна енциклопедія» увійшла в історію національної енциклопедичної справи як перша завершена спроба підготувати й видрукувати універсальний енциклопедичний довідник українською мовою. І хоча під час роботи редакційний колектив зіткнувся з розмаїтими проблемами, видавцям усе ж вдалося створити довідкове видання, яке об'єднало найістотніші відомості з усіх галузей знань.

Початок 40-х років ХХ ст. засвідчує помітне зростання інтересу до України та українознавчих проблем у європейських країнах, які вступили в Другу світову війну. Попри складну суспільно-політичну та економічну ситуацію того історичного періоду українські вчені, які перебували в еміграції, продовжували підготовку та випуск окремих довідкових праць, що висвітлювали різні галузі українознавства. Так, у Берліні за кілька місяців до розгортання військових дій на українських землях з'явився довідник з українознавства німецькою мовою «Handbuch der Ukraine» (1941) за загальною редакцією І. Мірчука, опрацьований Українським науковим інститутом. Розділ, присвячений географії України, підготував до друку В. Кубійович. За його словами, цей довідник все ж не охоплював усіх галузей українознавства: у ньому були відсутні матеріали про українську церкву, українське право, мистецтво, військо тощо²³.

Невдачею завершилась також робота над «Енциклопедією українознавства», яку, починаючи з 1941 р., готувало видавництво «Бистриця» у Кракові. Редакційну колегію цієї енциклопедичної праці очолювали відомі вчені І. Раковський та Є.-Ю. Пеленський, які мали на меті об'єднати зусилля науковців, що після 1939 р. опинилися за межами України. Хоча загальний обсяг довідника запланували у п'яти томах, світ побачив лише перший із них, присвячений природі та демографії України, з матеріалами В. Кубійовича, М. Андрусика, В. Січинського, І. Раковського.

Наприкінці Великої Вітчизняної війни активізується енциклопедична

діяльність і в Україні. 30 жовтня 1944р. уряд республіки ухвалив постанову № 1441 «Про видання УРЕ» (цей документ підтримав і ЦК КП(б) України)²⁴. Було затверджено редакційну колегію на чолі з академіком О. Богомольцем, який доклав значних зусиль для організації випуску енциклопедії. Відомо, що 11 квітня 1946 р. відбулося перше засідання редакційної колегії під його головуванням, де розглядали питання укладання словника майбутнього видання, склад наукових редакцій та інші організаційні проблеми, що засвідчувало початок діяльності енциклопедичного осередку. До складу редколегії ввійшли, зокрема, О. Білецький, М. Возняк, П. Тичина, М. Бажан. Планувалось також відкриття наукового інституту української енциклопедії, однак штат його тоді так і не затвердили. Обсяг нового видання УРЕ передбачався у 10 томах; йшлося і про випуск у майбутньому окремої однотомної «Настільної енциклопедії» накладом понад 500 тис. примірників.

Редакційній діяльності сприяло керівництво Держвидаву України, сплачуючи витрати за виконані дослідження та придбану енциклопедичну літературу. Щоправда, робота велась надзвичайно повільно. Крім цього, видавців-енциклопедистів в умовах посилення ідеологічного терору в Україні у 1947–1948 рр. знову стали цькувати (наприклад, неодноразово затримували фінансування). 15 березня 1947 р. видавництво було змушене припинити своє існування: в умовах суворой цензури, жорсткого морально-інтелектуального тиску з боку партійно-владних структур створити й забезпечити функціонування національного за духом редакційно-видавничого осередку виявилось неможливим. Ще одна спроба видати українську енциклопедію була приречена на провал і забуття.

Окрема сторінка належить «Енциклопедії українознавства», створення якої було розпочато у 1948 р., невдовзі після відновлення в Мюнхені діяльності Європейського центру Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Перший том з'явився в 1949 р., а вже на початку 1952 р. завершено випуск загальної частини довідника у трьох томах обсягом 1200 с. Видавці зазначали причини, що спонукали їх до швидкого опрацювання енциклопедії: «Пора усвідомити те загрозливе явище, що опинилися ми на еміграції без рідної книжки. Рідна книжка має єднати нас з рідними землями, не дати їх забути, зберігати нас для народу і надихати бажанням працювати для нього». І головне: «Низку підручників мусить заступити нам одна книга, яка давала б суму найнеобхідніших знань про Україну»²⁵.

Насправді нове видання мало значно ширші завдання: по-перше, стати

авторитетним довідником для українців, що живуть у діаспорі; по-друге, бути джерелом знань про Україну та український народ для всього світу; по-третє (і, на думку видавців, це політичне завдання – найважливіше), подати правдиву інформацію про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, протистояти фальсифікаціям у інших довідкових виданнях (тут йшлося передусім про БСЭ).

Для виконання цих завдань підійшов тип краєзнавчої енциклопедії, яка, як відомо, найповніше висвітлює питання, пов'язані з окремою частиною світу, регіоном. Редакція прагнула викласти в «Енциклопедії українознавства» передусім суму знань, що цікавили кожного українця і могли прислужитися для пропаганди українства за кордоном. Укладачі зазначали, що загальні відомості, пов'язані з історією, наукою, мистецтвом інших народів світу, зацікавлені читачі можуть легко відшукати у виданих раніше універсальних енциклопедіях. Поява довідника повинна була стати справою національного престижу, доказом високого культурного й наукового рівня української нації, а це також можливо було здійснити лише в обраному типі довідника.

«Енциклопедія українознавства» надзвичайно багата саме на українознавчий матеріал, що принципово виокремлює її серед інших довідкових видань. У передмові укладачі підкреслили: «Енциклопедія українознавства» спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду і нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державних традиціях, і тому вона має науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства»²⁶.

Оригінальною є побудова енциклопедії. Безперечно, укладачі наслідували кращі європейські зразки, зокрема «Британіку». «Енциклопедія українознавства» складається з двох, на перший погляд, мало зв'язаних між собою частин. Перша з них (а це – три томи обсягом майже 1200 с.) у систематизованому вигляді подає наукові статті з усіх ділянок українознавства. Тут поряд із загальноприйнятими в енциклопедичній літературі розділами (наприклад, «Фізична географія і природа», «Людність», «Природне господарство», «Література» тощо) є й цілком оригінальні («Етнографія», «Церква», «Видавництва і преса», «Бібліотечна справа, архіви, музеї», «Військо» та ін.).

Беручи до уваги те, що в довідниках, виданих у Радянській Україні, природничо-технічні науки, на відміну від суспільно-гуманітарних, не були «уражені» догматизмом та не зазнавали жорсткого ідеологічного диктату,

укладачі енциклопедії приділяли їм трохи менше уваги. Насамперед висвітлювали питання історії, культури, історії церкви, української еміграції, статистичні дані щодо розвитку господарства та ін. Автори прагнули подати правдиві відомості про тих діячів давнього і недавнього минулого України, імена яких замовчувались (а тут існували майже непереборні труднощі, коли йшлося про долю осіб, репресованих сталінським режимом і пізніше, нові факти й статистичні дані).

Енциклопедія – колективна праця, тому процес її створення вимагає певних організаційно-методичних засад щодо організації роботи авторів, редколегії, рекомендацій з укладання статей та ін. «Енциклопедія українознавства» створювалась на основі детального плану видання (для першої частини це був перелік розділів і підрозділів). Його було узгоджено з редакторами тематичних розділів, спільно з ними визначено граничні розміри статей та проведено роботу із залучення кваліфікованих авторів – учених української діаспори не лише Європи, а й усього світу.

«Велика кількість науковців, які взяли участь у праці над ЕУ, дала змогу надолужити брак бібліотек, бо до найменшої ділянки запрошено знавців, які докладно свою царину опанували. Цим способом можна було усунути не один хибний погляд чи виправити часом однобокість», – зазначено в «Передньому слові»²⁷. Підготовлені авторами матеріали рецензували найавторитетніші спеціалісти, а остаточно опрацьовані (виправлені відповідно до зауважень рецензентів та відредаговані) статті редакційна колегія узгоджувала з суміжними розділами та загалом з відомостями видання. Все це засвідчує: «Енциклопедія українознавства» – колективна науково-довідкова праця великого загалу українських учених, які перебували в еміграції, створена на загальних для видань такого типу організаційних засадах, що забезпечили її високий науковий і методичний рівень.

У виданні енциклопедії найактивнішу участь взяли видатні вчені української діаспори – В. Кубійович, М. Глобенко, В. Маркусь, З. Кузеля, А. Жуковський та ін. Безперечно, основний тягар опрацювання енциклопедичних матеріалів ліг на плечі професора, доктора В. Кубійовича – «унікальної людини в нашій культурі. Географ, демограф, історик, він мав глибинні знання з україністики й особливе чуття саме на енциклопедичний матеріал»²⁸. Йому не судилося побачити завершеною «Енциклопедію українознавства», однак саме він доклав великих зусиль, енергії та знань для створення української енциклопедії, яка якраз засвідчила високий рівень розвитку української наукової думки в діаспорі.

Як бачимо, спроби підготувати й видрукувати енциклопедичний довідник українознавчого змісту, які неодноразово і наполегливо здійснювались наприкінці XIX – першій половині XX ст., переконливо засвідчують, що не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців (згадаймо хоча б імена І. Франка, М. Грушевського, Ф. Вовка, С. Єфремова, А. Кримського, А. Раковського, С. Рудницького, П. Тутковського – вчених справді світового рівня!), а лише через несприятливі, почасти навіть трагічні суспільно-політичні обставини того часу фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національного наукового та культурного життя порівняно пізно. Свідома українська еліта добре розуміла важливість справи, суспільну необхідність високоавторитетного, ґрунтовного довідкового видання універсального характеру з пріоритетністю в його змісті українознавчих матеріалів. І хоча її зусилля протягом тривалого періоду не були результативними, однак саме вони сприяли накопиченню науково-методичного досвіду, що виявився продуктивним пізніше.

Наприкінці 50-х років XX ст. розпочався новий етап суспільно-політичного життя країни – період так званої відлиги, коли стали помітні позитивні зрушення в усіх сферах життя суспільства. Активізувався й розвиток національних культурних процесів у республіках, до яких, безперечно, належить і сфера енциклопедичної справи. Постановою уряду України в грудні 1957 р. було започатковано діяльність Головної редакції УРЕ, яка підпорядковувалась президії Академії науки УРСР на засадах науково-видавничої установи та мала здійснювати науково-редакційну підготовку і випуск на високому науковому, теоретичному та художньо-поліграфічному рівні універсальних і галузевих енциклопедій, енциклопедичних довідників та іншої літератури, що за своїм характером наближалася б до енциклопедичних видань.

Зазначимо однак, що М. Бажан – головний редактор новоствореної УРЕ – неодноразово наголошував на «поновленні» діяльності Головної редакції УРЕ, а не на її започаткуванні. Це засвідчує його лист до тодішнього міністра внутрішніх справ України з проханням передати видавництву матеріали УРЕ 1930–1934 рр., необхідні для «практичної діяльності поновленої Головної редакції УРЕ»²⁹. Першочерговим завданням осередку було проголошено створення універсальної української енциклопедії, обсяг якої становив би 15–16 томів по 36 друк. аркушів, накладом 100 тис. примірників.

У науковій літературі можемо бачити припущення, що до опрацювання матеріалів у стислі строки та якнайшвидшого випуску УРЕ колектив Головної редакції спонукали й політичні причини, адже 1952 р. у Мюнхені було завершено видання систематичної частини «Енциклопедії українознавства», яка на той час стала «своєрідним підручником з українознавства в найширшому розумінні цього слова». Відповіддю на закиди, ніби «українська еміграція робить таку складну та важливу культурну справу, яку заборононо на Україні», мала стати нова багатомна універсальна енциклопедія³⁰.

Очолив новостворений видавничий осередок, як ми вже зазначали, М. Бажан – людина зі значним досвідом видавничої діяльності, високоавторитетний громадський діяч, для якого це призначення було втіленням давнього заповітного бажання³¹. Відомо, зокрема, що своєю мрією працювати над створенням та виданням української енциклопедії М. Бажан ділився з дружиною Н. Бажан-Лауер ще на початку 40-х років, коли українська еліта сповна усвідомила суспільні та наукові наслідки провалу «скрипниківської» УРЕ³².

Докладне ознайомлення з досвідом попередників та глибоке осмислення всього багатоаспектного масиву інформації, що стосувалась світової та вітчизняної енциклопедичної справи, дали українським енциклопедистам змогу створити оригінальну цілісну концепцію республіканського енциклопедичного книговидання, яка включала цілком сформовані уявлення про тип республіканської енциклопедії, основні методи розробки та подальшого вдосконалення словника довідника, дієві засоби досягнення внутрішньої системності праці, повноти та всеохопності фактичного матеріалу, методичні прийоми оцінки й вдосконалення композиції, мови і стилю, врешті, особливий метод керівництва енциклопедичним видавництвом. Ця концепція якоюсь мірою випереджала час, оскільки в ній органічно втілювались уявлення про призначення та функції енциклопедичного книговидання в складних умовах соціального і науково-технічного прогресу, зростання значення в науці філософського та гуманітарного начал, суттєве розширення та принципове збагачення розуміння культури видання, неабиякий демократизм та велика відповідальність за керівництво енциклопедичним колективом.

Головна редакція УРЕ, очолювана М. Бажаном, створила оригінальну та своєрідну енциклопедію, виробила обґрунтоване в контексті часу співвідношення загальносвітового, загальносоюзного та національного матеріалу, дожовтневих і пожовтневих відомостей³³.

Робота над енциклопедією враховувала своєрідність інформаційних вимог та інтересів читачів, необхідність органічно й оптимально поєднувати загальносвітовий, загальносоюзний та національний (як його тоді називали – республіканський) матеріал не лише у межах окремих статей, а й у виданні загалом. Зрештою, після багаторазового опрацювання та обговорення словника видавці досягли «золотої середини», такої необхідної для «безболісного» затвердження цього документа в непростих суспільно-політичних реаліях кінця 50-х років ХХ ст., забезпечивши майже рівні частини зазначеної вище тематики. Українські енциклопедисти були переконані, що універсальна інформація аж ніяк не переключить українознавчого спрямування довідника, навпаки, розширить вузьконаціональні межі, виявить взаємозв'язки та взаємовпливи української історії, науки, культури з аналогічними процесами, які відбувалися в світі.

Справді, вміщуючи майже 50 тис. довідок, УРЕ широко й багатоаспектно висвітлювала життя України, подавала матеріал, створений з погляду українських реалій, і в традиційних для енциклопедичної літератури статтях, і в українознавчих дописах, містила найновіші терміни, що відбивали зміни в науці та житті суспільства. Понад 7,5 тис. статей УРЕ (майже 15 % її обсягу) опубліковано вперше в енциклопедичній літературі, серед них 2840 біографічних довідок, яких не було в довідниках 20–50-х років ХХ ст. Загалом у 16 томах української універсальної енциклопедії українознавчі матеріали становлять 35,6 %, а 17-й том цілком присвячений Україні. Підкреслимо ще й те, що фактично всі статті УРЕ написані українськими авторами – науковцями, громадськими діячами, письменниками, митцями та ін., а це також переконливо засвідчує національний характер видання. У ЦДАВО України зберігаються численні офіційні звернення видавців до керівників авторитетних наукових інституцій країни з проханнями надати допомогу в обговоренні проєктів тематичних словників УРЕ, написанні енциклопедичних статей, а також постанова АН УРСР «Про участь установ АН УРСР у створенні УРЕ», яка всіляко заохочувала українських учених до енциклопедичної праці³⁴.

Природно, що українські видавці вважали за потрібне на початках широко використовувати методичну допомогу видавництва «Советская энциклопедия» – осередку, який опікувався всіма проблемами, пов'язаними з виданням БСЭ. Варто нагадати, що співпраця українських енциклопедистів та їхніх колег з Москви розпочалася значно раніше, ще у 40-х роках, коли в Україні розгорталися підготовчі заходи, пов'язані зі

створенням універсального довідника. Зокрема, проф. Б. Введенський (на той час член редколегії БСЭ) був присутній на першому засіданні редколегії УРЕ, яке відбулося в квітні 1946 р. Однак після згортання видання УРЕ співпраця, що мала тимчасовий характер і не охоплювала багатьох важливих проблем підготовки енциклопедії, припинилася. Звернувшись у 50-х роках за порадами та настановами до досвідчених колег, працівники Головної редакції УРЕ отримали корисні рекомендації з організаційних, методичних, наукових аспектів.

Найважливішим аспектом співпраці був, безперечно, науково-методичний, що охоплював питання розробки та апробації словника УРЕ, формування типових схем статей різної тематики, опрацювання енциклопедичних циклів та ін. Так, при створенні словника української енциклопедії були критично проаналізовані й творчо використані проекти словників попередніх видань БСЭ, МСЭ. Досвід російських колег виявився продуктивним і при визначенні обсягів статей різної тематики та значення, підготовці необхідної для якісної роботи видавництва методичної документації. У результаті співпраці українські енциклопедисти підготували та видрукували необхідні для якісної науково-видавничої розробки енциклопедичних видань «Методичні вказівки для редакторів і авторів Української Радянської енциклопедії»³⁵.

Згодом для того щоб усунути різнотлумачення дефініцій загальних термінів, уніфікувати трактування важливих і принципових питань, виправити прикрі розбіжності у статистичних та інших довідкових відомостях (передусім у статтях, дотичних до світоглядних тем, а також до військової та зовнішньополітичної тематики), проводили консультації, методичні наради, здійснювали взаємне рецензування підготовлених текстів. Працівники Головної редакції звертались до своїх московських колег із проханнями щодо рецензування макетів 1-го та 17-го томів УРЕ, апробації низки важливих матеріалів (зокрема, пов'язаних із викладом досягнень новітніх галузей науки і техніки), надання оновлених статистичних відомостей тощо³⁶.

Довідкове видання, яке створили українські енциклопедисти, стало важливим кроком уперед. Справді, УРЕ принципово відрізнялась від БСЭ насамперед змістом, великим обсягом важливих українознавчих відомостей і значною кількістю оновлених відповідно до тогочасних реалій загальних, звичних і усталених для енциклопедичної практики статей, а ще – особливою систематизованістю матеріалів. Розуміння енциклопедії як

довідкового видання, що містить логічно впорядковане зведення знань, а звідси – чітка вимога єдності, взаємопов'язування матеріалів (найголовнішої його внутрішньої риси) були чи не найважливішими орієнтирами в роботі над УРЕ. Українські видавці розглядали сукупність томів енциклопедії як єдиний цілісний твір, єдину систему статей, що перебувають у взаємозв'язках, взаємодоповнюючі і збагачуючі викладені відомості.

З часом і набуттям досвіду концепція енциклопедичного книговидання суттєво розширилась та принципово збагатилась, адже Головна редакція УРЕ розпочала реалізацію видавничих проектів, пов'язаних з опрацюванням матеріалів і випуском у світ різноманітних типів енциклопедичних видань, – галузевих, спеціалізованих, персональних довідників.

У 1964 р., коли перше видання УРЕ наближалось до логічного завершення, ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР ухвалили постанову «Про завершення випуску УРЕ та підготовку видання іншої енциклопедичної літератури», відповідно до якої передбачалося випустити УРЕС, що й було здійснено у 1965–1968 рр. Постанова ЦК КП України «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці» (1967) ще більше розширила коло видань, запланованих до випуску, додавши до них фундаментальні галузеві та низку оригінальних спеціалізованих довідників.

Загалом у 60–80-х роках ХХ ст. колектив Головної редакції УРЕ підготував і випустив не лише першу в СРСР республіканську універсальну енциклопедію УРЕ (1958–1966), а й призначений для найширших кіл читачів енциклопедичний словник УРЕС (1965–1968), перші республіканські галузеві енциклопедії – «Енциклопедію народного господарства УРСР» (1969–1972), «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972), «Українську сільськогосподарську енциклопедію» (1970–1972), «Енциклопедію неорганічних матеріалів» (1977), першу в світі «Енциклопедію кіберетики» (1973–1974), першу персональну енциклопедію Шевченківський словник (1976–1977), фундаментальні науково-довідкові праці – «Історію міст і сіл УРСР» (1967–1974), «Історію українського мистецтва» (1966–1968), «Словник художників України» (1972), краєзнавчий енциклопедичний довідник «Київ» (1982) та ін.

Пізніше, у 1975 р. ЦК КП України ухвалив постанову про започаткування нового видання республіканської енциклопедії, яке б віддзеркало тогочасні здобутки України в різних сферах суспільного, наукового,

культурного життя й додало до оновленого національного матеріалу сучасні відомості, загалом традиційні для довідкових праць (йдеться про загальносвітовий блок). Друге видання УРЕ виходило в світ паралельно двома мовами – українською та російською, яка на той час слугувала мовою міжнародного спілкування народів СРСР, і було завершено в 1985 р.

Рішення керівництва республіки про випуск у світ другого видання УРЕ отримало неоднозначні відгуки як в Україні, так і за її межами. Ось що пише про це О. Гончар: «Зарубіжники коментують постанову про друге видання УРЕ. Про редколегію, зокрема. В складі її кілька постатей «барвистих статистів» (Гіталов, Стрельченко); від українських письменників введений Олесь Гончар, «мабуть, щоб продемонструвати, що його не затирають»... Та все ж і вони змушені визнати користь нового видання УРЕ»³⁷. З гіркотою письменник змальовує ситуацію, до якої, на його думку, призведе двомовність майбутньої енциклопедії: «Дозволено перевидання УРЕ, але обов'язково двома мовами. Можна уявити, як під час передплати чиновництво активно продемонструє свою зневагу до «наречія»³⁸.

На жаль, навіть наведений вище численний масив національних енциклопедичних видань не відображає усіх можливостей вітчизняної науки і культури щодо енциклопедичної справи. Безперечно, колектив українських енциклопедистів був цілком спроможний на ширше висвітлення проблем національної історії, культури, науки, промислового розвитку. Ідеологічні та цензурні обмеження, зумовлені «періодом застою», командно-адміністративні методи керівництва національною книговидавничою справою, дріб'язкове опікування з боку «вышестоящих» організацій, морально-інтелектуальний тиск – все це не могло не позначитися на українських енциклопедіях, створюючи численні додаткові труднощі. Наявність «білих плям» і заборонених тем, замовчування або викривлене висвітлення історичних фактів, необ'єктивність політичної оцінки видатних українських діячів – політиків, письменників, митців вплинули на науковий рівень національних довідників, які є своєрідним дзеркалом тієї складної епохи.

Українським видавцям так і не вдалося дати пугівку в життя фактично підготовленому в 1970 р. однотомному УРЕС (він би вийшов друком раніше ніж союзне видання), енциклопедії «Країни та столиці» (адміністратори від видавничої справи були переконані, що українському читачеві такий довідник узагалі не потрібний). Та й ті енциклопедії, які були випущені

в Головній редакції УРЕ й отримали широке визнання читачів і поціновування наукової громадськості (наприклад, Шевченківський словник – перша в СРСР персональна енциклопедія – у 1980 р. був відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка), не без перешкод і штучно створених труднощів торували шлях у світ.

Як можемо переконалися, концепція українського енциклопедичного книговидання виявилась значно складнішою та глибшою, ніж передбачалося на початках. Безперечно, втілити заповітну мрію кожної цивілізованої, висококультурної, освіченої нації – створити енциклопедичну працю, яка б акумулювала як здобутки світової цивілізації, так і національні досягнення, – вже одне це було почесним та відповідальним завданням, успішне розв'язання якого заслуговувало на пошану сучасників і поціновування нащадків.

Однак українським видавцям не лише така місія виявилась до снаги. Усвідомлення того, що інформаційні потреби висококваліфікованих читачів значно ширші, більш різноаспектні, зорієнтовані на поглиблення та належну деталізацію довідкових відомостей у галузевих чи спеціалізованих енциклопедіях (натомість пересічний читач, навпаки, очікує на швидке і зручне отримання стислої, конкретної довідки в компактному енциклопедичному словнику), а спроможність вітчизняної наукової думки щодо створення різних типів довідників цілком реальна, збагатило національне енциклопедичне книговидання оригінальними проектами. Серед них не лише два видання універсальної (загальної) енциклопедії УРЕ, а й два видання енциклопедичного словника, низка галузевих і спеціалізованих енциклопедій, а ще – фундаментальні науково-довідкові праці, актуалізовані потребами українського суспільства в узагальненні та систематизованому викладі великого масиву відомостей.

Діяльність Головної редакції УРЕ стала яскравою сторінкою національного наукового та культурного життя, яка заслуговує пошанування та потребує нині нового, неупередженого осмислення, адже без вивчення і врахування досвіду попередників неможливо досягнути успіхів у майбутньому.

Примітки

¹ Див.: *Романів О.* Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 1.* – К. : Глобус, 1993. – С. 4–14; *Черниш Н. І.* Участь М. Грушевського у виданні «Український народ в его прошлом и настоящем» // *М. С. Грушевський і Західна Україна: Матеріали міжнар. наук. конф.* – Львів, 1995. – С. 154–156.

² Назви матеріалів тут подаємо російською мовою, відповідно до оригіналу.

³ Див.: *Кузеля З.* Дотеперішні українські енциклопедії // *Енциклопедія українознавства: Систематична частина. Т. 1.* – К. : Глобус, 1994. – С. 9–11; *Романів О.* Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання. – Там само. – С. 4–9; *Черниш Н. І.* Українське енциклопедичне книговидання: досвід XIX–XX ст. та сучасні проблеми // *Наук. праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.* – Вип. 3. – К., 2000. – С. 187–198.

⁴ Див.: *Миролюк Д.* Видавнича діяльність редакції журналу «Украинская жизнь» (1912–1918 рр.) // *Друкарство.* – 2003. – № 2. – С. 93–95.

⁵ Див.: *Галичина, Буковина, Угорская Русь.* – М. : За друга, 1915. – 226 с.

⁶ Див.: *Кузеля З.* Дотеперішні українські енциклопедії. – С. 9–11.

⁷ Див. про це також: *Варава Т.* Словникові комісії УАН – ВУАН (1918–1933) // *Бібліотечний вісн.* – 2000. – № 2. – С. 24–27.

⁸ Там само. – С. 26.

⁹ Див. про це докладніше: *Фельбаба М. М.* Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики українізації (1927–1934 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 27 с.

¹⁰ *Ляшко С. М.* Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX–40 рр. XX ст.): Нариси з історії. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 43.

¹¹ Цит. за: *Зяблюк М., Слободяник А.* Шикуючи багатотомні ряди знань, історії, досвіду // *Друк & книга.* – 2003. – № 1/3. – С. 12.

¹² *Ляшко С. М.* Біографічна довідкова справа в Україні. – С. 47.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6225. – С. 9–10.

¹⁴ Там само. – Оп. 6. – Спр. 285. – С. 67.

¹⁵ Див. про це також: *Рубльов О., Фельбаба М.* Доля співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.* – К. : Сфера, 2000. – № 2/4. – С. 207–225.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 431. – С. 84.

¹⁷ Про долю першого тому УРЕ див.: *Ляшко С. М.* Біографічна довідкова справа в Україні. – С. 45–46; *Черниш Н. І.* До історії української енциклопедичної справи XX ст. // *Теле- та радіожурналістика.* – Вип. 9. – Ч. 1. – Львів: Вид. центр Львів. ун-ту, 2010. – С. 124–125.

¹⁸ Див.: *Іван Тиктор:* талан і талант / Н. Зелінська, Л. Сніцарчук, Е. Огар та ін. – Львів: УАД, 2007. – 240 с.; *Мельник І. А.* Іван Тиктор – засновник і організатор

професійних українських видавництв // *Поліграфія і видавнича справа.* – 1999. – Вип. 33. – С. 198–206.

¹⁹ Див.: [Б. Р.] Українські видавництва і періодичні видання в Коломиї у 1965–1939 рр. // *Коломия і Коломийщина.* – Філадельфія: Видання Комітету коломиян, 1980. – С. 320–328; *Арсак М.* Феномен Якоба Оренштайна // *Галичина.* – 1996. – 28 лют.; *Монолатій І.* Загадка Якуба Оренштайна // *Бібліотечний вісн.* – 1999. – № 2. – С. 46–47.

²⁰ Див.: *Головацький І.* Іван Раковський і його епоха: До 125-річчя від дня народження // *Вісн. Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* – 1999. – Ч. 22. – С. 10–12; *Черниш Н. І.* «Українська Загальна енциклопедія» та її редактор Іван Раковський // *Вісн. Книжкової палати.* – 2002. – № 6. – С. 36–38; № 7. – С. 37–40.

²¹ *Раковський І.* Якою буде наша енциклопедія? // *Діло.* – 1930. – 4, 6, 8 лют.

²² Див. про це також: *Гуцаленко Т.* Історія видання «Української Загальної енциклопедії» (за матеріалами відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка) // *Міжнар. наук. конф. «Книга в соціокультурному просторі»: Тези доп.* – Львів, 1995. – С. 79–80, а також матеріали відділу рукописів Львівської Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, ф. 262 (архів І. Раковського).

²³ Цит. за: *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж; Львів: Фенікс, 1996. – С. 499.

²⁴ *Н. Костенко,* спираючись на свідчення Л. Новиченка, зазначає, що пізніше «цю постанову різко відхилив Й. Сталін» (див.: *Костенко Н. В.* Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. – К. : Кий, 2004. – С. 192).

²⁵ *Енциклопедія українознавства: Систематична частина / За гол. ред. З. Кузеля.* – Мюнхен, 1949–1952. – Т. 1. – С. 5.

²⁶ Там само. – С. 6.

²⁷ *Енциклопедія українознавства: Систематична частина.* – Т. 1. – С. 5.

²⁸ *Маркусь В.* Енциклопедія української діаспори // *Літ. Україна.* – 1994. – 13 січ.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 1.

³⁰ Див.: *Кубійович М., Маркусь В.* Дві українські енциклопедії. – Нью-Йорк: Пролог, 1961. – С. 7, 24–25.

³¹ Офіційна дата початку праці М. Бажана в Головній редакції УРЕ 23 січня 1958 р. (див.: ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 36).

³² *Карбованих слів володар: Спогади про Миколу Бажана.* – К. : Дніпро, 1988. – С. 59.

³³ *Костенко В.* Його глибокі карби // *Молодь України.* – 1984. – 4 жовт.

³⁴ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 33, 45, 61–62 та ін.

³⁵ Див.: *Методичні вказівки для редакторів і авторів Української Радянської енциклопедії.* – К., 1958. – 160 с.

³⁶ Див.: *Черныш Н. И.* Методическая помощь издательства «Советская энциклопедия» в становлении Украинской Советской энциклопедии // *Метод.*

матеріали по подготовке к изданию советских энциклопедий. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – С. 38–43.

³⁷ Гончар О. Щоденники: В 3 т. – К. : Веселка, 1988. – С. 241 (запис від 13 грудня 1975 р.).

³⁸ Там само. – С. 235 (запис від 1 грудня 1975 р.).

УДК

Олена Пастушенко,

головний спеціаліст департаменту атестації кадрів МОН України,
канд. філолог. наук

ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧІ ДИСЕРТАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

Розглядаються напрями та зміст дисертацій, присвячених дослідженню історії книжкових колекцій, що охоплюють наукові галузі історичних наук, книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства і соціальних комунікацій.

Ключові слова: періодика в Україні, історія книги та книжкових колекцій, дисертаційні дослідження, соціальні комунікації.

Історія періодики є надзвичайно актуальною темою в сучасних дисертаційних дослідженнях, зокрема, після створення в Україні Вищої атестаційної комісії та початком розвитку власної незалежної науки. На сьогодні захищено вже більше 130 дисертаційних праць, присвячених газетам та часописам. Періодика стала об'єктом філологічних, педагогічних, політологічних, історичних, філософських, правознавчих наук. Від 2008 р. центр досліджень періодики перемістився до галузі соціальних комунікацій, де було відкрито декілька спеціальностей, що своїм об'єктом обирають періодику, зокрема: 27.00.01 Теорія та історія соціальних комунікацій; 27.00.02 Документознавство, архівознавство; 27.00.03 Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство; 27.00.04 Теорія та історія журналістики; 27.00.05 Теорія та історія видавничої справи та редагування. Безумовна більшість праць підготовлена у межах спеціальності 27.00.04 Теорія та історія журналістики, значно менше – у 27.00.03 Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Не набрала вагу й спеціальність 27.00.05 Теорія та історія видавничої справи та редагування. Разом з тим, тема періодики є важливим об'єктом дослідження книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства.

Вивчення історіографічного аспекту розгортання дисертаційних досліджень в галузі історії періодики є важливим науковим завданням, що розкриває тенденції розвитку нових наукових напрямів, характеризують об'єктивний поступ окремих розділів науки, їхні масштаби і темпи розвитку,